

ДЕВЕТИ МЕЖДУНАРОДЕН КОЛОКВИУМ ПО СТАРОБЪЛГАРИСТИКА

СБОРНИК ДОКЛАДИ

ДЕВЕТИ МЕЖДУНАРОДЕН КОЛОКВИУМ ПО СТАРОБЪЛГАРИСТИКА

28–30 август 2023 г.

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

Нова конферентна зала, Ректорат

София, България

СБОРНИК ДОКЛАДИ

София • 2025

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Изданието се финансира от
Национална научна програма
„Развитие и утвърждаване на българистиката
в чужбина“

(ННП Българистика) 2022–2025

<https://kinnpor.uni-sofia.bg/npp-balgaristika-info>

<https://bulgaristica.bas.bg>

Редакционна колегия: проф. Красимир Станчев (Рим, Италия),
проф. Флорентина Бадаланова-Гелер (Университетски колеж Лондон,
Великобритания), проф. Анна-Мария Тотоманова (Софийски университет
„Свети Климент Охридски“, България) – отговорен редактор, доц. Марко
Скарпа (Университет на Месина, Италия), проф. Вася Велинова (Софийски
университет „Свети Климент Охридски“, България)

© 2025 А. Тотоманова, М. Тотоманова-Панева, съставители

© 2025 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISBN 978-954-07-6067-4

**NINTH INTERNATIONAL COLLOQUIUM
OF OLD BULGARIAN STUDIES**

28th–30th of August 2023

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

New Conference Hall, Rectorate

Sofia, Bulgaria

CONFERENCE PROCEEDINGS

Sofia • 2025

St. Kliment Ohridski University Press

The publication is funded
by the National Research Program
*Development and Recognition
of Bulgarian Studies Abroad*
(NRP Bulgarian Studies) 2022–2025
<https://kinnpor.uni-sofia.bg/npp-balgaristika-info>
<https://bulgaristica.bas.bg>

Editorial Board: Prof. Krassimir Stantchev (Senior, Rome, Italy), Prof. Florentina Badalanova-Geller (University College London, UK), Prof. Anna-Maria Totomanova (Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria) – Editor-in-Charge, Assoc. Prof. Marco Scarpa (University of Messina, Italy), Prof. Vasya Velinova (Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria)

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	15
РИКАРДО ПИКИО И ПЕТЪР ДИНЕКОВ: ДВАМА ГРАЖДАНИ НА СВЕТОВНАТА <i>RESPUBLICA LITTERARUM</i> Красимир Станчев (Рим, Италия)	17
MANUSCRIPT SOURCES FOR BULGARIAN HISTORY IN THE AMBROSIANA LIBRARY Francesco Braschi (Milan, Italy).....	28
РИКАРДО ПИКИО И ПОЕМАТА НА ФРАНЧЕСКО БРАЧОЛИНИ (1566–1645) „LA BULGHERIA CONVERTITA“ Анна Влаевска-Станчева (Рим, Италия)	49
FOR A HISTORY OF THE <i>SLAVIA ORTHODOXA</i> LITERARY CIVILISATION FROM A CYRILLOMETHODIAN AND EUROPEAN PERSPECTIVE Marcello Garzaniti (Florence, Italy)	78
РЕФОРМА ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОГО ЯЗЫКА МИТРОПОЛИТА ДОСИФЕЯ МОЛДАВСКОГО Владислав Кнолл (Прага, Чешская Республика)	87
ЭЗОТЕРИЗМ НА СЛУЖБЕ ХРИСТИАНСТВА: СОЗДАНИЕ ГЛАГОЛИЦЫ Сергей Темчин (Вильнюс, Литва)	105
КРЪСТЪТ – СИМВОЛ НА ВСЕЛЕНАТА Вася Велинова (София, България)	119
ВЕЧЕРЯТА НА АДРИАН II Христо Трендафилов (Шумен, България).....	139
ПРЕВОДИТЕ НА СЪЧИНЕНИЯТА НА ЕВАГРИЙ ПОНТИЙСКИ (346–399) В СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА Анисава Милтенова (София, България).....	150

КОЛАЦИОНИРАНЕ И АНАЛИЗ НА СРЕДНОВЕКОВНИ ТЕКСТОВЕ Румяна Златанова (Хайделберг, Германия).....	178
УДАРНА ВЪЛНА В ТРАНСМИСИЯТА НА РУСКИ ТЕКСТ ДО ЮЖНИТЕ СЛАВЯНИ Уилям Р. Федер (Утрехт, Нидерландия)	195
ИНОВАТИВНИ ПОСОКИ В ИЗСЛЕДВАНЕТО НА СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ПРЕВОДИ НА СТАРОЗАВЕТНИТЕ КНИГИ Алесандро М. Бруни (Неапол, Италия)	211
ИЗДАНИЯ И НЯКОИ ПРЕВОДИ НА <i>СЛОВО НА НЕДОСТОЙНИЯ КОЗМА ПРЕЗВИТЕР СРЕЩУ ЕРЕТИЦИТЕ.</i> БЕЛЕЖКИ ЗА СТРУКТУРАТА НА ТВОРБАТА Георги Минчев (Лодз, Полша)	227
ЗА ПЪРВИЯ ПОЛСКИ ПРЕВОД НА <i>БЕСЕДА ПРОТИВ БОГОМИЛИТЕ</i> НА КОЗМА ПРЕЗВИТЕР: БОЯН ПЕНЕВ И НЕГОВАТА <i>БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА ДО 1878 ГОДИНА</i> Малгожата Сковронек (Лодз, Полша)	256
КЪМ СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ВТОРИЧНИ МЕЖДУМЕТИЯ Татяна Славова (София, България)	284
РАННИ ПРЕВОДНИ СЪОТВЕТСТВИЯ НА ПРОТЕΙΧΙΣΜΑ В СТАРОЗАВЕТНИ ТЕКСТОВЕ Маргарет Димитрова (София, България).....	300
ЕКВИВАЛЕНТИ НА ИВРИТ НА ИМЕТО <i>YERŪŠALAIM</i> В ИЗБРАНИ СТАРИ СЛАВЯНСКИ ПРЕВОДИ НА <i>ЕВАНГЕЛИЕТО</i> Агата Кавецка, Рафал Зарембски (Лодз, Полша)	313
ОНОМАСТИКОНЪТ В <i>АБАГАРА</i> НА ФИЛИП СТАНИСЛАВОВ ОТ 1651 Г. МЕЖДУ ИЗТОКА И ЗАПАДА НА ХРИСТИЯНСТВОТО Марияна Цибранска-Костова (София, България)	331

ОСОБЕНОСТИ НА РАЗВОЙНИТЕ ТЕНДЕНЦИИ В НОВОБЪЛГАРСКИТЕ ДАМАСКИНИ ОТ XVIII В. (ПО МАТЕРИАЛ ОТ ОДЕСКИТЕ ДАМАСКИНИ)	
Татяна Брага (София, България)	345
ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК ЗА СРЕБРОЛЮБИЕТО И ПРЕДАТЕЛСТВОТО (ПО СЛОВО НА ВЕЛИКИ ЧЕТВЪРТЪК)	
Невена Гавазова (Велико Търново, България)	364
ПОЯСЪТ В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК И КУЛТУРА	
Ваня Мичева (София, България)	385
КОНЦЕПТЪТ РАДОСТ В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК	
Калина Мичева-Пейчева (София, България)	399
ПРИЛОЖЕНИЕ НА ДЕКАРТОВОТО ПРОИЗВЕДЕНИЕ НА МНОЖЕСТВА В СТАРОБЪЛГАРИСТИКАТА	
Кирил Кирилов (София, България)	412
ГРАМОТА № 767 ОТ НАЦИОНАЛНАТА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“	
Анна-Мария Тотоманова (София, България)	417
ПРОБЛЕМИ НА ПРЕВОДА НА РАННИ НОВОБЪЛГАРСКИ ТЕКСТОВЕ НА СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК	
Мария Тотоманова-Панева (София, България)	436
КИРИЛСКИ НАДПИСИ ВЪРХУ ПОРТРЕТИ ОТ ЗОГРАФСКИЯ МАНАСТИР: СВЕДЕНИЯ ЗА ВИДНИ МОНАСИ ОТ БРАТСТВОТО ПРЕЗ XVIII–XIX В.	
Николаос Мердзимекис (Солун, Гърция)	446
PALAEOSLAVONIC CONJECTURE ON THE NEW TESTAMENT	
Florentina Badalanova Geller, Markham Geller (London, UK)	456

CONTENTS

FOREWORD	16
RICCARDO PICCHIO AND PETAR DINEKOV: TWO CITIZENS OF THE WORLD <i>RESPUBLICA LITTERARUM</i>	
Krassimir Stantchev (Rome, Italy)	17
MANUSCRIPT SOURCES FOR BULGARIAN HISTORY IN THE AMBROSIAN LIBRARY	
Mons. Francesco Braschi (Milan, Italy)	28
RICCARDO PICCHIO AND THE POEM OF FRANCESCO BRACCIOLINI (1566–1645) <i>LA BULGHERIA CONVERTITA</i>	
Anna Vlaevska-Stantcheva (Rome, Italy)	49
FOR A HISTORY OF THE LITERARY CIVILIZATION OF <i>SLAVIA</i> <i>ORTHODOXA</i> FROM A CYRILLO-METHODIAN AND EUROPEAN PERSPECTIVE	
Marcello Garzaniti (Florence, Italy)	78
REFORM OF THE CHURCH SLAVONIC LANGUAGE BY METROPOLITAN DOSOFTEI OF MOLDAVIA	
Dr Vladislav Knoll (Prague, Czech Republic)	87
ESOTERICISM IN THE SERVICE OF CHRISTIANITY: THE CREATION OF THE GLAGOLITIC SCRIPT	
Sergei Temchin (Vilnius, Lithuania)	105
THE CROSS AS A SYMBOL OF THE UNIVERSE	
Vasya Velinova (Sofia, Bulgaria)	118
THE SUPPER OF ADRIAN II	
Hristo Trendafilov (Shumen, Bulgaria)	139
TRANSLATIONS OF THE WORKS OF EVAGRIUS PONTICUS (346–399 AD) IN OLD BULGARIAN LITERATURE	
Anissava Miltenova (Sofia, Bulgaria)	150
COLLATION AND ANALYSIS OF MEDIEVAL TEXTS	
Rumyana Zlatanova (Heidelberg, Germany)	178

A SHOCK WAVE IN THE TRANSMISSION OF RUSSIAN TEXTS TO THE SOUTH SLAVS William R. Veder (Utrecht, Netherlands)	195
NEW APPROACHES TO THE STUDY OF THE OLD BULGARIAN TRANSLATIONS OF THE OLD TESTAMENT Alessandro Maria Bruni (Naples, Italy)	211
EDITIONS AND SELECTED TRANSLATIONS OF COSMAS THE PRIEST'S <i>SERMON AGAINST THE HERETICS</i> . NOTES ON THE WORK'S STRUCTURE Georgi Minczew (Lodz, Poland)	227
ON THE FIRST POLISH TRANSLATION OF THE <i>DISCOURSE AGAINST THE BOGOMILS</i> BY COSMAS THE PRESBYTER: PROF. BOYAN PENEV AND HIS <i>BULGARIAN LITERATURE UNTIL 1878</i> Małgorzata Skowronek (Lodz, Poland)	256
GOING BACK TO THE OLD BULGARIAN SECONDARY INTERJECTIONS Tatyana Slavova (Sofia, Bulgaria)	284
EARLY OLD BULGARIAN TRANSLATION VARIANTS OF ΠΠΟΤΕΙΧΙΣΜΑ IN OLD TESTAMENT TEXTS (SEPTUAGINT) Margaret Dimitrova (Sofia, Bulgaria)	300
HEBREW EQUIVALENTS OF THE NAME <i>YERŪŠALIM</i> IN SELECTED SLAVIC TRANSLATIONS OF <i>THE GOSPELS</i> Agata Kawecka, Rafał Zarębski (Lodz, Poland)	313
THE ONOMASTICON IN FILIP STANISLAVOV'S <i>ABAGAR</i> FROM 1651 BETWEEN EAST AND WEST OF CHRISTIANITY Mariana Tsibranska-Kostova (Sofia, Bulgaria)	331
CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENTAL TENDENCIES IN MODERN-BULGARIAN DAMASKINS FROM THE 18 TH CENTURY (BASED ON THE MATERIAL OF THE ODESSA DAMASKINS) Tatyana Braga (Sofia, Bulgaria)	345
GRIGORIY TSAMBLAK ON AVARICE AND BETRAYAL (ACCORDING TO THE <i>SERMON ON HOLY THURSDAY</i>) Nevena Gavazova (Veliko Tarnovo, Bulgaria)	364

THE BELT IN THE HISTORY OF THE BULGARIAN LANGUAGE AND CULTURE Vanya Micheva (Sofia, Bulgaria)	385
THE CONCEPT OF JOY IN THE HISTORY OF THE BULGARIAN LANGUAGE Kalina Micheva-Peycheva (Sofia, Bulgaria)	399
APPLICATION OF THE CARTESIAN PRODUCT TO THE OLD BULGARIAN GRAMMAR Kiril Kirilov (Sofia, Bulgaria)	412
CHARTER № 767 FROM SS CYRIL AND METHODIUS NATIONAL LIBRARY Anna-Maria Totomanova (Sofia, Bulgaria)	417
PROBLEMS OF TRANSLATION OF EARLY MODERN BULGARIAN TEXTS INTO MODERN BULGARIAN Maria Totomanova-Paneva (Sofia, Bulgaria)	436
CYRILLIC INSCRIPTIONS ON PORTRAITS FROM THE ZOGRAPHOU MONASTERY: INFORMATION ABOUT PROMINENT MONKS OF THE BROTHERHOOD IN THE 18 TH –19 TH CENTURIES Nikolaos Mertzimekis (Thessaloniki, Greece)	446
PALAEOSLAVONIC CONJECTURE ON THE NEW TESTAMENT Florentina Badalanova Geller, Markham Geller (London, UK).....	456

ИНОВАТИВНИ ПОСОКИ В ИЗСЛЕДВАНЕТО НА СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ПРЕВОДИ НА СТАРОЗАВЕТНИТЕ КНИГИ¹

Алесандро М. Бруни (Неапол, Италия)

Изследването на старобългарските преводи на старозаветните книги представлява една от най-трудните задачи в старобългаристиката. В проучването на тези преводи се пресичат всички основни проблеми на текстологията, историческата лингвистика, палеографията и кодикологията. Заглавието на моя доклад звучи малко амбициозно. Какви биха могли да бъдат иновативните посоки в анализа на ръкописния материал, който отдавна се изучава в славистиката и на който са посветили своите трудове видни палеослависти от различни страни и времена²? Искам веднага да поясня, че тук няма да говоря за използването на специални технологии и на устройства за физико-химичен анализ, които днес все повече помагат на изследователите при решаването на определени проблеми при изучаването на ръкописи и с основание стават все по-актуални в научния свят³. Също така няма да говоря за компютърните технологии, които се превърнаха във важен инструмент във филологическите, палеографските и лингвистичните изследвания⁴. Ще говоря за *метод*, който има силата да насърчи иновациите в изучаването на отдавна известен материал.

¹ Докладът е разработен в рамките на проекта „The Transmission of Old Church Slavonic Texts“ (TOCST), финансиран от италианското Министерство на университетите (ФОНД „PRIN 2022“; договор „CUP H53D23006810006“).

² Научната литература, посветена на тази тема, е огромна и не може да бъде обобщена тук. Тук е достатъчно да споменем най-новите изследвания, като напр. Bible 2016, Bruni 2016 и Славова 2022.

³ Имам предвид например използването на раманова спектроскопия (Nastova & alii 2012–2015) и на рентгенова флуоресценция (XRF), която напоследък се използва за изследване на Псалтира на Димитър (Cod. Sin. slav. NF 3, втората половина на XI в.), както е показано в Psalterium Demetrii 2021: 136–160.

⁴ Днес използването на изкуствения интелект е много актуално и перспективно явление в изследването на ръкописните паметници. Както показват най-новите проучвания, платформата Transkribus (<https://readcoop.eu/it/transkribus>) се използва успешно за автоматично преписване както на кирилски, така и на глаголически ръкописи (Rabus 2019).

С някои изключения, като например Синайските находки от 1975 г. (Tarnanidis 1988; Miklas 2008) и други редки случаи на откриване на нови извори⁵, ръкописната база, която съставлява тялото на славянската традиция на Стария завет, достигнала до нас, по принцип не се е променила от времето на Александър Михайлов и Иван Евсеев от предреволюционния период, когато през 1915 г. в тогавашния Петроград е създадена Библейската комисия⁶. Междувременно през последните седемдесет години след откриването на свитъците от Мъртво море настъпиха кардинални промени в световната библеистика, които промениха възгледите на учените относно текстовата критика и текстовата традиция на еврейската Библия. Изследванията през последните четирийсет години доказаха, че Масоретският текст, Септуагинтата и Самаританското Петокнижие в действителност представляват само три от многото текстове от периода на Втория храм (около 516 г. преди Христа до 70 г. от н.е. Тази нова концепция промени предишната теория, според която свидетелите на еврейската Библия се разделят на три типа или редакции. Библията се възприема днес като съвкупност от множество текстове. Кумранските свитъци демонстрират съществуването на множество текстове и по този начин напълно преобръщат досегашната теория за троичното деление, която се корени в идеята за съществуването на оригинален текст⁷.

В сравнение с новаторските постижения, направени в библейската наука след откриването на свитъците от Мъртво море, изследванията на славянската Библия се развиват относително по-бавно. От една страна, има сериозен недостиг на критически издания и изследвания върху текстовата история, а от друга, се наблюдава относителна концептуална и методологическа *изостаналост* (Bruni 2016: 401–403). Това се случва въпреки че през последните тридесет години изследванията на славянските старозаветни книги се възраждат, след като през 1988 в Благоевград Международният комитет на славистите на заседанието си по време на Десетия международно-

⁵ Забележителен пример за скорошно откриване на славянски библейски ръкопис може да се види в традицията на Книгите Царства. В научен доклад, който изнесох по време на Международната научна конференция „Кирило-Методиевото дело в научната и културната памет“ в Кирило-Методиевския научен център към Българската академия на науките (София, 22–24 май 2023), съобщих за откриването на препис с ресавски правопис от средата на XV в., който се съхранява в Хърватския исторически музей (P-38, описан от Mošin 1970: 23–24 и Мошин 1971: 9) и който се смяташе за изгубен (Mathiesen 1983: 32 № 136; Николова 1995: 55, 58). След продължително търсене успях да установя, че този ръкопис се намира днес в град Пакрац (Хърватска) в сбирката на Пакрачко-Славонската сръбска православна епархия (в хранилището на ръкописи в сградата близо до църквата). Въвеждането на този ръкопис в научно обращение може напълно да промени разбирането на текстовата история на Книгите Царства, тъй като преписът представлява третото разклонение на тази традиция (Бруни 2023 и Bruni 2024b).

⁶ За историята на Библейската комисия вж.: Thomson 1998: 619–631.

⁷ Тук отново е невъзможно да се приведе съответната библиография. Достатъчно е обаче читателят да се обърне към фундаменталните изследвания Tov 2008 и Tov 2022.

ден конгрес на славистите в София взема решение да включи в състава на комисиите към комитета една нова комisia, наречена Славянска библейска комisia (Николова 1991: 103–108).

Относителното изоставане на славянската библейска филология се дължи на две основни причини, които са взаимно свързани. Първо, Кирило-Методиевите, старобългарските и изобщо църковнославянските преводи на Стария Завет продължават да се изучават по *най-старите налични преписи*, а не на базата на изчерпателен и строг анализ на цялата текстова традиция. Това по всяка вероятност е пряк резултат от изследването на текстовете от позитивистична, в езиково отношение *младограматическа перспектива*. Възрастта на ръкописа всъщност не е гаранция, че той съдържа автентични четения, тъй като те могат да бъдат открити в по-късни преписи. Освен това съсредоточаването върху по-ранните ръкописи автоматично изключва всякаква възможност за изучаване на широк кръг от текстове, създадени през IX–XI в., засвидетелствани само в по-късни преписи, датиращи от XIV–XV в. или дори след това. Следователно недостигът на критически издания и на изследвания върху историята на текста е особено очевиден⁸. Второ, филологическото изследване на старобългарските преводи почти винаги е оставало отделено от текстологическите изследвания на Септуагинтата, на еврейската Библия и на другите източнохристиянски версии. Поради тази причина прототипите на славянските преводи не винаги са били идентифицирани точно, а въпросът за значението на старобългарските преводи за съпоставителната текстология изобщо не е бил разглеждан. Липсата на интегриране на славянската Библия в съвременните изследвания върху Септуагинтата е създавала една неблагоприятна ситуация, за която са отговорни както библеистите, така и славистите, макар сътрудничеството между тях да е било планирано в рамките на Гьотингенския проект. В началото на първото десетилетие на XX в. Иван Евсеев по предложение на Алфред Ралфс съставя опис на славянските библейски ръкописи (Rahlfs 1911: 22). Но поради поредица от нещастни събития трудът му е бил загубен и предвиденият съвместен немско-руски проект никога не е бил завършен (Thomson 1998: 620–621). Липсата на следващи опити за сътрудничество води до това, че славянската библейска филология се движи по паралелни релси спрямо изследването на Септуагинтата. В резултат на това критическият апарат на Гьотингенското издание не включва никаква информация за славянската Библия⁹. Това пренебрежение се дължи на широко разпространеното мнение (не само сред византинистите, но и сред славистите), че поради късното

⁸ С изключение на Книга Битие (Михайлов 1900–1908) и Книга Естир (Lunt-Taube 1998), изданията на славянските преводи на старозаветните книги са предимно дипломатически (за общ преглед на изданията вж.: Bruni 2016: 401).

⁹ Тук не е възможно да се изброи цялата библиография, свързана с Гьотингенския проект, чиято история е на повече от сто години (Kratz 2013: 1–10).

си възникване славянската традиция не може да допринесе почти нищо за реконструкцията на текстовата история на Библията (Thomson 1998: 719). Както ще видим, този постулат е неоснователен и промяната на подхода тук може коренно да промени ситуацията.

И така, основният проблем на славянската библейска филология е нейната изолация. Това се отнася както до *критичното осмисляне на общите методологически аспекти* на библейската филология и текстовата критика, така и до проблема за *сравнителното изследване на изворите*. Признаването на този факт е от съществено значение за насърчаването на изследователски инициативи, които могат да позволят систематичен качествен скок напред. За щастие, днес има много компетентни слависти и учени, активни в тази област, които допринасят и вече са допринесли изключително много за подобряването на ситуацията в сравнение с преди двадесет или тридесет години. В самата България безспорно има подновен интерес към библеистиката. Това се доказва от многобройните публикации на Кирило-Методиевския научен център при БАН през последните години, като проекта за изданието на Стария завет под редакцията на проф. Св. Николова (Старобългарският превод 1998–2013), многобройните публикации, появили се в „Кирило-Методиевски студии“ и в „Palaeobulgarica“ и накрая, скорошната книга на проф. Т. Славова (Славова 2022), само за да назовем няколко от тях. Следователно съществуват благоприятни условия за подобряване на възникналата неблагоприятна ситуация. Но какво точно трябва да се направи, за да се открият *нови изследователски хоризонти*? Какво можем да направим, за да бъде нашият изследователски метод *наистина иновативен*?

Недостигът на изследвания върху историята на текста обхваща практически всички книги от Стария завет. В настоящия доклад поради ограниченото време ще дам само един много показателен пример: искам да използвам възможността на този колоквиум да говоря за една старозаветна книга, чието изследване може да отвори важни неочаквани изследователски перспективи при използването на нов методологически подход.

Става дума за най-стария небогослужебен пълен превод на *Книгата на пророк Даниил*, който И. Евсеев е смятал за дело на самия Методий и който по езикови особености във всеки случай може да се датира не по-късно от края на IX в. или началото на X в. В литературата този превод е известен само по два източнославянски хронографски преписа. Първият е *Архивският хронограф* (РГАДА, ф. 181 № 279/658, трета четвърт на XV в. = М), а вторият е *Вилнюският хронограф* (LMAV F. 19, № 109, първа третина на XVI в. = V). Изданието на Евсеев от 1905 г. се основава на първия от тях, като към него са приведени разночетения по втория (Евсеев 1905: LXX).

Старобългарската традиция на *Книгата на пророк Даниил* е изключително богата, тъй като съществува не само Кирило-Методиевият паримеен

превод¹⁰, но и още три други стари версии (Bruni 2017b: 591). Първата от тях е представена от пълната Симеоновска версия¹¹, втората от частичния превод с Тълкуванията на Иполит Римски¹², и третата от фрагментарния превод (включва някои стихове от девета глава), който е запазен в славянската версия на Хрониката на Георги Синкел, където съвпада с откъсите от Хрониката на Африкан¹³.

Въпреки своята значимост за изследването на произхода на старобългарските преводи на Стария завет допреславският превод на *Книгата на пророк Даниил* все още не е достатъчно проучен както в езиково, така и в текстологическо отношение. Всъщност след Евсеев до наши дни почти никой не се е занимавал с този превод. Езиковите архаизми, не само лексикални, но и граматически, които се срещат в този текст, са очевидни. От една страна, имам предвид използването на супин (*Таблица 1*), и от друга страна, редицата от лексеми, които се употребяват в най-старите славянски паметници (*Таблица 2*).

- ТАБЛИЦА 1 -

Дан 2:13	и вѣзѣскаша данила и дрѣговѣ его <u>иже нѣтъ</u> καὶ ἐξήτησαν Δανιηλ καὶ τοὺς φίλους αὐτοῦ ἀνελεῖν
Дан 2:14	иже иже<и>де <u>гъбѣтъ</u> моудрець вавилонескъ ὅς ἐξῆλθεν ἀναίρειν τοὺς σοφοὺς Βαβυλῶνος
Дан 9:22	и рече данилоу, нынѣ иже дохъ <u>наставѣтъ</u> тѣ разоумоу καὶ εἶπε Δανιηλ, νῦν ἐξῆλθον συμβιβᾶσαι σε σύνεσιν
Дан 9:23	азъ прѣидохъ <u>възвѣстити</u> тебѣ ἐγὼ ἦλθον τοῦ ἀναγγεῖλαί σοι

- ТАБЛИЦА 2 -

Дан 2:2	коренитъць фармакъс ¹⁴
Дан 2:5	расхътити διαρπάζω
Дан 2:7	въторицежъ δεύτερον
Дан 2:8; 2:47	рѣснота ἀλήθεια

¹⁰ Тази традиция се състои от 53 ръкописа, датиращи от XII до XVI век (Евсеев 1905: LIII–LXX).

¹¹ Bruni 2017b: 592. Симеоновският превод е засвидетелстван в 36 ръкописа с източнославянски и южнославянски произход от XIV–XVI век, които съдържат така наречената колекция на 16 Пророци (за списъка на ръкописите вж. Евсеев 1905: LX–LXVII).

¹² Издание на текста по три източнославянски преписа: Илиев 2017: 283–388.

¹³ Тотоманова 2008: 301–302 (издание на текста).

¹⁴ Тази дума се среща в ранните преписи на Апостола, където превежда μάγος (Христова-Шомова 2005: 462).

Дан 2:9	милю ити παρέρχομαι
Дан 2:10	οβαγανηникъ ἐλαοιδός
Дан 2:19	небесскъ τοῦ οὐρανοῦ
Дан 2:33	скждѣльнъ ὀστράκινος
Дан 2:35	скждѣль ὄστρακον
Дан 2:40–44	тънити -οὔτ᾽ ὅτι -ιστ᾽ ὅτι λεπτύνειν
Дан 2:41	εἰς τις
Дан 3:84	иери ιερεύς
Дан 3:94	ипатъ σατράπης
Дан 3:94	гацм σαράβαρα
Дан 3:100	велии μέγας
Дан 4:34	сѣса τρίβος
Дан 9:26	προσμερζδενне ἀφανισμός ¹⁵
Дан 9:26	игоүменъ ἡγούμενος
Дан 9:27	споудна σπονδή

Трябва да се отбележи, че в няколко случая Вилнюският хронограф, който е по-късен, запазва архетипни разночетения (само няколко примера са посочени в Таблица 3).

- ТАБЛИЦА 3 -

	<i>архетипни разночетения</i>	<i>вторични разночетения</i>
Дан 2:2	и коренища V καὶ τοὺς φαρμακοὺς	и коренища M
Дан 2:5	ѿ мене разоүмъ мои ѿна ^т естъ V ὁ λόγος ἀπ' ἐμοῦ ἀπέστη	ѿ мене M
Дан 3:21	вѣвергоү ја посрѣди печи V καὶ ἐβλήθησαν εἰς μέσον τῆς καμίνου	вѣверже ихъ посреди печи M
Дан 3:38	ни акав'тоси (sic !) V οὐδὲ ὀλοκαύτωσις	ни всесѣждежениа M
Дан 3:40	іако вл'кавтоси ^т (sic !) V ὥς ἐν ὀλοκαυτώμασιν	іако всесѣждежении M
Дан 6:24	положена бѣ ^{тъ} заповѣдь V ἐτέθη δόγμα	положено бѣ ^{тъ} заповѣдь M

¹⁵ Вж. Добрев 1977: 205–208.

Дан 7:1	въ първоє лѣто вѣлѣсѣа V ἐν ἔτει πρῶτῳ Βαλτασαρ	въ прѣвоє лѣто вѣлѣсѣаѣ М
Дан 7:28	помышленїѣ моѡ V οἱ διαλογισμοί μου	помышленїѣ моѡ М

Освен това прегледът на по-нови ръкописи показва, че в проучването могат да бъдат включени и други извори. Свидетелство от голям интерес представлява другият вилнюски кодекс, за който се знае, че съдържа превод от староеврейски на „*руська проста мова*“. В ръкописа LMAV F. 19, № 262 (първа третина на XVI в.), по-точно в първата му част, се чете уникален превод на *Книгата на пророк Даниил* (Архипов 1995; Thomson 1998: 878–879; Темчин 2006: 299–300). В него главите I, III, VIII, IX, X, XI, XII са преведени от староеврейски език, докато главите II, IV, V, VI, VII са били копирани от славянски източник, който е съдържал допреславския небогослужебен превод. Например запознаването с втора глава на *Книгата на Даниил* по този препис (изданието в: Евсеев 1902: 138–140) ясно показва, че нейният източник възхожда към общ протограф на ръкописите MV, тъй като запазва същия превод с посочените по-горе лексикални архаизми (вж. Таблица 2). Следователно, ако се ограничим до няколко части от текста, този извор също трябва да бъде взет под внимание за реконструкцията на архетипа на превода. Що се отнася до процедурата за реконструкцията му, методът, който трябва да се използва, е методът на показателните грешки (*Leitfehler*)¹⁶. Наскоро го използвах за традицията на *Словата на Григорий Богослов* и той се оказа много ефективен (Bruni 2023 и Bruni 2024a). Следователно в близко бъдеще е необходимо да се направи ново критическо издание на *Книгата на Даниил*, основано на съвременните процедури на текстовия анализ и на сравнението с изданието на гръцкия текст на Ziegler-Munnich 1999.

Иновативният подход към изучаването на старобългарския допреславски превод на *Книгата на пророк Даниил* открива нови перспективи не само пред славянската филология, но и пред библеистиката. В две мои статии (Bruni 2017b; Bruni 2019b) и в доклада (Bruni 2018), представен през 2018 г. на годишната среща на *Society of Biblical Literature* в Денвър, САЩ, показах значението на допреславския превод за реконструкцията на някои проблемни аспекти в историята на гръцката традиция. Причината е следната:

Старобългарският допреславски превод на *Книгата на пророк Даниил* има определен ред на главите, тъй като глави 7–8 са поставени преди глави 5–6. От времето на Евсеев нататък се смяташе, че това е грешка на писачите или резултат от вторична реорганизация на текстовия материал, настъпила в славянската традиция (Евсеев 1905: XV). След внимателен анализ и съ-

¹⁶ Вж.: Maas 1960: 26–30.

поставка с гръцката и останалите традиции се оказва, че това не е съвсем така. В действителност старобългарският превод отразява много архаичен прототип, който е изгубен в гръцката традиция.

Както се оказа, старобългарският допреславски превод има същата текстова структура, която намираме в гръцкия папирус *Chester Beatty 967*, датиращ от II–III в., в който главите 7–8 също са поставени преди глави 5–6 (Geissen 1968, Hamm 1969, Hamm 1977). Нито един византийски кодекс и нито една друга вторична версия на еврейската Библия нямат същата структура освен папируса и старобългарския превод (Таблица 4). Проверих всички традиции на християнския изток, включително и кавказките (Bruni 2017a), които са по-стари от българската, и не намерих нищо подобно. Това е уникален случай на съвпадение между две традиции, очевидно много отдалечени хронологически и географски една от друга, което няма прецедент в библеистиката (Bruni 2017b: 593–594).

- ТАБЛИЦА 4 -

<i>Chester Beatty 967</i>	Дан 1–4, 7, 8, 5, 6, 9–12 Вил, Сусана
допреславски превод (преписи MV)	Дан 1–4, 7, 8, 5, 6, 9–12 Вил – [липсва]

Най-интересният аспект на това съответствие е, че то се отнася единствено до структурата на книгата и не засяга специфичните вътрешни характеристики на текста. Въсъщност, докато *Chester Beatty 967* е най-ранното свидетелство за старогръцкия превод (Old Greek) на *Книгата на пророк Даниил*, старобългарският допреславски превод, напротив, се основава на версията на Теодотион¹⁷. По-конкретно, той има връзка с нейната Лукианова редакция, която съставлява малка група, състояща се от седем ръкописа (Bruni 2017b: 593).

Това ни кара логично да си зададем следните въпроси: как трябва да интерпретираме тези текстови данни? Възможно е да се предположи, че структурното съвпадение между *Chester Beatty 967* и старобългарския превод е случайност или че старобългарският преводач умишлено е променил реда на главите? Ако случаят беше такъв, решението на преводача да не се придържа към гръцкия източник не намира обяснение. В старобългарската литература подходът на преводачите към гръцките или латинските прототипи, особено към Свещеното писание и творбите на Отците на Църквата, винаги е бил щателно да се придържат към първоизточника. Преводът дума по дума е преобладаващ в няколко литературни школи от различни периоди.

¹⁷ Относно двата гръцки превода на Даниил читателят може да намери данни поне в следните изследвания: Munnich 2021; Tov 2022: 318–319.

Един аспект от гръцката традиция ни помага да намерим отговор на въпроса. От една страна, до нас не е достигнал нито един византийски Теодотионов извор, в който текстовото разположение на главите да се различава от Масоретския текст. От друга страна, известно е, че старогръцкият превод на Даниил е запазен в два различни структурни типа, този на папирус *Chester Beatty 967* и този на ватиканския ръкопис *Vat. Chig. R.VII 45* от XI в. (LXX⁸⁸), в който няма инверсия на главите, тъй като последователността на главите е обичайната (Дан 1–4, 5, 6, 7, 8, 9–12). Следователно един и същи превод се предава в ръкописите според два различни структурни типа.

Особеностите на старобългарската версия трябва да се тълкуват в смисъл, че на гръцки език по всяка вероятност са били известни два текстови типа на Теодотионовия текст на *Книгата на пророк Даниил*, единият е съответствал на Масоретския текст, а другият е отразявал инверсията на глави 7–8 и 5–6. Следователно можем да предположим, че всеки от двата превода, засвидетелствани в гръцките източници, а именно старогръцкият и Теодотионовият, са били разпространени в два варианта в две ръкописни традиции. Това не само е напълно логично и съответства на това, което се наблюдава в много други старозаветни книги, но също така е подкрепено от допълнителни доказателства, които могат да бъдат намерени извън гръцката традиция.

Квдовултдеус (*Quodvultdeus*), епископ на Картаген от V в., в една от творбите си цитира *Книгата на пророк Даниил* и е много ясен относно нейната структура. Той я представя като поредица от 12 видения, в които глави 7 и 8 предхождат глави 5 и 6 (Bogaert 1978: 387). Неговите цитати от *Книгата на пророк Даниил* не оставят място за съмнение, че той се основава на латинската версия на Теодотионовия превод. Косвеното свидетелство на *Quodvultdeus* е с около 550 години по-старо от старобългарския превод, който представлява пълна Лукиановска редакция на Теодотионовата версия, показваща същата подредба на главите, открита в папируса *Chester Beatty 976*. Това може само да ни накара да заключим, че такъв гръцки прототип наистина е съществувал и че впоследствие той е циркулирал няколко века преди *Книгата* да бъде преведена на старобългарски.

Ако това не е достатъчно, друго потвърждение е дадено от сирийската традиция от началото на VIII в. Тя също се основава на Теодотионовата версия и има доста много лукиановски четения. Този превод има текстова подредба, близка, но не идентична с тази на папируса: от една страна, той отразява инверсията на глави 7–8 и 5–6, но от друга, глава 9 е вмъкната между Бел (Вил) и Сузана (Marsh 2019: 99).

Сравнението на старобългарския превод със свидетелствата на *Quodvultdeus* и на сирийската версия позволява да направим следните заключения: между средата на V и началото на X в. доказателствата за инверсията на глави 7–8 и 5–6 в редакцията на Теодотион могат да бъдат проследени

до различни места, обхващащи географски области, простиращи се през Средиземно море и Балканите. Следователно подредбата, намерена в папируса, вече не трябва да се счита за отличителна черта само на старогръцкия превод, но и на Теодотионовия.

Като вземем предвид всичко гореспоменато, трябва логично да заключим, че две подредби на *Книгата на пророк Даниил* са били приети за всеки от двата текстови типа, а именно за старогръцкия и за Теодотионовия превод. По отношение на първия това се потвърждава от папируса и от ватиканския ръкопис *Vat. Chig. R.VII 45* от XI в. (LXX⁸⁸), докато що се отнася до втория, това се подкрепя от старобългарския допреславски превод на Даниил и останалата част от византийската ръкописна традиция.

Разгледаният тук случай с *Книгата на пророк Даниил* демонстрира неоснователността на мнението, според което старобългарските преводи на Стария завет нямат значение за решаването на текстологическите проблеми на еврейската Библия и на Септуагинтата. Напротив, доказано е, че те в някои случаи могат да имат дори по-важна текстова стойност от други християнски традиции, които са по-древни по произход¹⁸.

За да се открият нови изследователски хоризонти и да се направят иновативни проучвания, е необходимо старобългарските преводи да бъдат контекстуализирани, да бъдат извадени от тяхната научна изолация и да бъдат изследвани със съвременни методологически средства¹⁹.

Това, от една страна, изисква преосмисляне на изследователските стратегии, с които обичайно са свикнали славистите, и от друга, по-голямо внимание от страна на библеистите към старобългаристиката, която твърде дълго е била пренебрегвана.

Славянската библейска филология преживява възраждане и това е изключително положителен аспект, за който трябва да сме благодарни на всички учени, които се занимават с изучаването на тези преводи в славянските и останалите европейски страни.

С общи усилия обаче е възможно да се направи качествен скок напред. Надявам се, че с този доклад съм успял да демонстрирам неизползвания потенциал на изследванията в тази област и централното място на средновековната българска писменост за библеистиката.

СЪКРАЩЕНИЯ

ЛМАВ = Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos, Vilnius.

РТА = Papyrologische Texte und Abhandlungen

РГАДА = Российский государственный архив древних актов, Москва.

¹⁸ Новият подход към славянската традиция на *Книгата на Даниил* вече започва да има положително въздействие в областта на библейските изследвания: Marsh 2019: 93–94; Hill 2022: 291.

¹⁹ Вж. Bruni 2016. Друг плодотворен пример за този подход ни дава изследването на втория славянски превод на „Книги Царства“ (Bruni 2019a).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Архипов 1995: Архипов, А. По ту сторону Самбатиона: этюды о русско-еврейских культурных, языковых и литературных контактах в X–XVI веках. Oakland, 1995 [Arkhipov, A. Po tu storonu Sambationa: etyudy o russko-yevreyskikh kul'turnykh, yazykovykh i literaturnykh kontaktakh v X–XVI vekakh. Oakland, 1995].

Бруни 2023: Бруни, А. М. Проблеми на изследването на славянската ръкописна традиция на книгите Царства. Доклад на Международната научна конференция „Кирило-Методиевото дело в научната и културната памет“ в Кирило-Методиевския научен център към Българската академия на науките. София, 22–24 май 2023 [Bruni, A. M. Problemi na izsledvaneto na slavyanskata rakopisna traditsia na knigite Tsarstva. Doklad na Mezhdunarodnata nauchna konferentsia „Kirilo-Metodievoto delo v nauchnata i kulturnata pamet“ v Kirilo-Metodievskia nauchen tsentar kam Balgarskata akademia na naukite. Sofia, 22–24 may 2023].

Добрев 1977: Добрев, И. Старобълг. смръдъ «οἰκτρᾶς τύχης», смръдѣти «ὄζειν», смрадъ «δυσωδία», просмраждати «ἀφανίζειν». – Български език 27, 1977/3, 205–208 [Dobrev, I. Starobalg. смръдъ «οἰκτρᾶς τύχης», смръдѣти «ὄζειν», смрадъ «δυσωδία», просмраждати «ἀφανίζειν». – Balgarski ezik 27, 1977/3, 205–208].

Евсеев 1902: Евсеев, И. Е. Книга пророка Даниила в переводе жидовствующих. По рукописи XVI в. – Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1902 год. Кн. 2 (202). Москва, 1902, 127–164 [Yevseyev, I. Ye. Kniga proroka Daniila v perevode zhidovstvuyushchikh. Po rukopisi XVI v. – Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh pri Moskovskom universitete. 1902 god. Kn. 2 (202). Moskva, 1902].

Евсеев 1905: Евсеев, И. Е. Книга пророка Даниила в древне-славянском переводе: введение и тексты. – Издание Отд-ния рус. яз. и словесности Имп. Акад. Наук. Москва, 1905 [Yevseyev, I. Ye. Kniga proroka Daniila v drevne-slavyanskom perevode: vvedeniye i teksty. – Izdaniye Otd-niya rus. yaz. i slovesnosti Imp. Akad. Nauk. Moskva, 1905].

Илиев 2017: Илиев, И. И. Тълкуванието на Книга на Пророк Даниил от Иполит Римски в старобългарски превод. София, 2017 [Iliyev, I. I. Talkuvanieto na Kniga na Prorok Daniil ot Ipolit Rimski v starobalgarski prevod. Sofia, 2017].

Михайлов 1900–1908: Книга Бытия пророка Моисея в древне-славянском переводе. Изд. А. Михайлов. Варшава, 1900–1908 [Kniga Bytiya proroka Moiseya v drevne-slavyanskom perevode. Izd. A. Mikhaylov. Varshava, 1900–1908].

Мошин 1971: Мошин, В. Тирилски рукописи Повијесног музеја Хрватске и Копитареве збирке: Тирилски рукописи у повијесном музеју Хр-

ватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Џојсов ћирилски одломак у Љубљани. Београд, 1971 [Mošin, V. Ćirilski rukopisi Povijesnog muzeja Hrvatske i Kopitareve zbirke: Ćirilski rukopisi u povijesnom muzeju Hrvatske. Kopitareva zbirka slovenskih rukopisa i Čojsov ćirilski odlomak u Ljubljani. Beograd, 1971].

Николова 1991: Николова, С. Славјанската библијска комисија при Меѓународниот комитет на славистите. – *Palaeobulgarica*, XV, 1991/2, 103–108 [Nikolova, S. Slavyanskata bibleyska komisija pri Mezhdunarodnia komitet na slavistite. – *Palaeobulgarica*, XV, 1991/2, 103–108].

Николова 1995: Николова, С. К истории текста Книг Царств в славянской письменности. – *Jews and Slavs. Vol. 3. Jerusalem*, 1995, 54–68 [Nikolova, S. K istorii teksta Knig Tsarstv v slavyanskoj pis'mennosti. – *Jews and Slavs. Vol. 3. Jerusalem*, 1995, 54–68].

Славова 2022: Славова, Т. Старозаветни книги в славјанската ракописна традиција. Софија, 2022 [Slavova, T. Starozavetni knigi v slavyanskata rakopisna traditsia. Sofia, 2022].

Старобългарският превод 1998–2013: Старобългарският превод на Стариот Завет. Под общата редакција и с ввѣдение от Светлина Николова. Т. 1: Книга на Дванадесетте пророци с тълкования. Изданието е подготвено от Румјана Златанова. Т. 2: Книга на пророк Иезекиил с тълкования. Изданието е подготвено от Лора Тасева, Марија Џовчева. Подбор на грѣцкиот текст Татјана Илиева. Т. 3: Татјана Илиева. Старобългарско-грѣцки словоуказател към Книгата на пророк Иезекиил. Отговорен редактор Татјана Мострова. Софија, 1998–2013 [Starobalgarskiat prevod na Staria Zavet. Pod obshchata redaktsia i s vavedenie ot Svetlina Nikolova. T. 1: Kniga na Dvanadesette prorotsi s talkovania. Izdaniето e podgotveno ot Rumyana Zlatanova. T. 2: Kniga na prorok Iezekiil s talkovania. Izdaniето e podgotveno ot Lora Taseva, Maria Yovcheva. Podbor na gratskia tekst Tatyana Ilieva. T. 3: Tatyana Ilieva. Starobalgarsko-gratski slovoukazatel kam Knigata na prorok Iezekiil. Otgovoren redaktor Tatyana Mostrova. Sofia, 1998–2013].

Темчин 2006: Темчин, С. Ю. Схария и Скорина: об источниках Виленского ветхозаветного свода (F 19–262). – *Senoji Lietuvos literatūra* 21, 2006, 289–316 [Temchin, S. Yu. Skharia i Skorina: ob istochnikah Vilenskogo vethozavetnogo svoda (F 19–262). – *Senoji Lietuvos literatūra* 21, 2006, 289–316].

Тотоманова 2008: Тотоманова, А. Пророчеството на Даниил в славјанската версија на Хрониката на Георги Синкел. – В: Преславска книжовна школа, X, 2008, 293–303 [Totomanova, A. Prorochestvoto na Daniil v slavyanskata versia na Hronikata na Georgi Sinkel. – In: Preslavska knizhovna shkola, X, 2008, 293–303].

Христова-Шомова 2005: Христова-Шомова, И. За значението на думата корен (Към произхода и значението на славјанските п-основи). – In: *Нѣстъ ѡученикъ надѣ ѡучителемъ своимъ. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Иван*

Добрев, член-кореспондент на БАН и учител. Съст. Тотоманова, А., Т. Славова. София, 2005, 462–476 [Hristova-Shomova, I. Za znachenieto na dumata koren (Kam proizhoda i znachenieto na slavyanskite n-osnovi). – In: *ИЗСТЪ ОУЧЕНИКЪ НАДЪ ОУЧИТЕЛЕМЪ СВОИМЪ*. Sbornik v chest na prof. d.f.n. Ivan Dobrev, chlen-korespondent na BAN i uchitel. Sast. Totomanova, A., T. Slavova. Sofia, 2005, 462–476].

Bible 2016: The Bible in Slavic Tradition. Edited by A. Kulik, C. M. MacRobert, S. Nikolova, M. Taube, C. M. Vakareliyska. *Studia Judaeoslavica*, 9; Leiden – Boston, 2016.

Bogaert 1978: Bogaert, P-M. Le témoignage de la Vetus Latina dans l'étude de la tradition des Septante: Ézéchiél et Daniel dans le Papyrus 967. – *Biblica* 1978, 59/3, 384–395.

Bruni 2016: 1.4.10: Old Church Slavonic Translations. – In: *Textual History of the Bible: The Hebrew Bible*, vol. 1A: Overview articles, Edited by A. Lange and E. Tov, Leiden, 2016, 393–408.

Bruni 2017a: Bruni, A. M. 18.4.6: Georgian Translations. – In: *Textual History of the Bible: The Hebrew Bible*, vol. 1C: Writings, Edited by A. Lange and E. Tov, Leiden, 2017, 589–591.

Bruni 2017b: Bruni, A. M. 18.4.7: Old Church Slavonic Translations. – In: *Textual History of the Bible: The Hebrew Bible*, vol. 1C: Writings, Edited by A. Lange and E. Tov. Leiden, 2017, 591–595.

Bruni 2018: Bruni, A. M. The Chester Beatty Papyrus 967 and the Old Church Slavonic Bible: new insights into the textual history of Ezekiel and Daniel. Paper presented at the Annual Meeting of the Society of Biblical Literature. Program Unit: Textual Criticism of the Hebrew Bible („Redactions – Variant Literary Editions – Rewritten Scripture“). Denver, CO, United States, 17–20.11. 2018. Abstract: https://w.sbl-site.org/meetings/Congresses_Abstracts.aspx?MeetingId=33.

Bruni 2019a: Bruni, A. M. The Second Church Slavonic Translation of 1–4 Kingdoms: A Witness to the Proto-Lucianic Text. – *Textus: A Journal on Textual Criticism of the Hebrew Bible*, 28 (2019), 21–44.

Bruni 2019b: Bruni, A. M. 3.9. Slavonic [Daniel, additions to]. – In: *Textual History of the Bible: The Deuterocanonical Scriptures*, Vol. 2B: Baruch/Jeremiah, Daniel (Additions), Ecclesiasticus/Ben Sira, Enoch, Esther (Additions), Ezra. Edited by Frank Feder, Matthias Henze (Volume Editors) and Mika Pajunen (Associate Editor). Leiden, 2019, 172–175.

Bruni 2023: Textüberlieferung und Textkritik der altkirchenslavischen Übersetzung der Homilie «zum Neuen Sonntag» des Gregor von Nazianz. – *Slovo (Časopis Staroslavenskoga instituta)*, 73 (2023), 19–43.

Bruni 2024a: Die altkirchenslavische Übersetzung der Homilie 1 des Gregor von Nazianz: Textüberlieferung und kritische Ausgabe. – *Palaeobulgarica*, 48, 2024/1, 3–24.

Bruni 2024b: A Rediscovered Codex of the Old Church Slavonic Translation of the Books of the Kingdoms. – *Palaeobulgarica*, 48, 2024/2: 3–16.

Geissen 1968: Geissen, A. Der Septuaginta-Text des Buches Daniel-Kap. 5–12, zusammen mit Susanna, Bel et Draco, sowie Esther, Kap. 1, 1a, 15, nach dem Kölner Teil des Papyrus 967 herausgegeben (PTA, n. 5). Bonn, 1968.

Hamm 1969: Hamm, W. Der Septuaginta-Text des Buches Daniel, Kap. 1–2, nach dem Kölner Teil des Papyrus 967 (PTA, 10). Bonn, 1969.

Hamm 1977: Hamm, W. Der Septuaginta Text des Buches Daniel, Kap. 3–4 nach dem Kölner Teil des Papyrus 967, (PTA 21). Bonn, 1977.

Hill 2022: Hill, Charles E. The First Chapters. Dividing the Text of Scripture in Codex Vaticanus and Its Predecessors. Oxford, 2022.

Kratz 2013: Kratz, R. G. 100 Jahre Göttinger Septuaginta. – In: Kratz, R. G. Neuschäfer, B. (Hg.), Die Göttinger Septuaginta: Ein editorisches Jahrhundertprojekt, Berlin, 2013, 1–10.

Lunt-Taube 1998: Lunt, H. G., Taube, M. The Slavonic Book of Esther. Text, Lexicon, Linguistic Analysis, Problems of Translation. Cambridge-Massachusetts, 1998.

Maas 1960: Maas, P. Textkritik. 4. Auflage. Leipzig, 1960.

Marsh 2019: Marsh, B. J. „Darius Son of Ahasuerus, King of the Persians“: Textuality and Chronology in Jacob of Edessa’s Book of Daniel“. – *Textus* 28 (2019), 67–104.

Mathiesen 1983: Mathiesen, R. Handlist of Manuscripts Containing Church Slavonic Translations of the Old Testament. – *Polata knigopisnaja* 7 (1983), 3–48.

Miklas 2008: Miklas, H. Zum Gang der Erforschung der glagolitischen Neufunde im Katharinenkloster auf dem Sinai. – In: Moskovich, W.; Nikolova, S. (Eds.): The Holy Land and the Manuscript Legacy of Slavs (Jews and Slavs, 20). Jerusalem-Sofia, 48–59.

Mošin 1970: Mošin, V. A. Stari rukopisi Srba u Hrvatskoj: od XIII do XX stoljeća. Zagreb, 1970.

Munnich 2021: Munnich, O., Daniel, Susanna, Bel and the Dragon: Old Greek and Theodotion. – In: A. G. Salvesen – T. M. Law (eds.), The Oxford Handbook of the Septuagint. Oxford, 2021, 291–306.

Nastova & alii 2012: Nastova, I.; Grupče, O.; Minčeva-Šukarova, B.; Turan, S.; Yaygingol, M.; Ozcat, M.; Martinovska, V.; Jakovlevska-Spirovska, Z. Micro-Raman spectroscopic analysis of inks and pigments in illuminated medieval old-Slavonic manuscripts. – *Journal of Raman Spectroscopy* (2012) 43, 1729–1736.

Nastova & alii 2015: Nastova, I.; Grupče, O.; Minčeva-Šukarova, B.; Kostadinovska, M.; Ozcat, M. Spectroscopic analysis of pigments and inks in manuscripts. III. Old-Slavonic manuscripts with multicolored rubrication, Vibrational Spectroscopy (2015) 78, 39–48.

Psalterium Demetrii 2021: *Psalterium Demetrii Sinaitici et Folia medicinalia* (Monasterii s. Catharinae codex slavicus NF 3). Editio critica. Praeparaverunt Henricus Miklas, Catharina Maria MacRobert, Andreas N. Sobolev, Dana Hürner, Florianus Wandl, Melania Gau. Includuntur etiam dissertationes Petrae Stankovska, Simonis Brenner, Floriani Kleber, Manfredi Schreiner, Michaelis Melcher, Ernesti Georgii Hammerschmid sub redactione Henrici Miklas, Catharinae Mariae MacRobert, Andreae N. Sobolev. Wien, 2021 (= *Glagolitica Sinaitica: Editionen und Abhandlungen zur glagolitisch-altkirchenslavischen Tradition des Sinai*, Band 2).

Rabus 2019: Rabus, A. Recognizing Handwritten Text in Slavic Manuscripts: a Neural-Network Approach Using Transkribus. – *Scripta & e-Scripta* 19 (2019), 9–32.

Rahlfs 1911: Rahlfs, A. Dritter Bericht über das Septuaginta – Unternehmen (Berichtsjahr 1910). – Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Geschäftliche Mitteilungen aus dem Jahre 1911. Berlin, 1911, 21–25.

Tarnanidis 1988: Tarnanidis, I., The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki, 1988.

Thomson 1998: Thomson, F. J., The Slavonic Translation of the Old Testament. – In: *The Interpretation of the Bible: The International Symposium in Slovenia*. Krašovec J., ed. Sheffield, 1998, 605–920.

Tov 2008: Tov, E. Hebrew Bible, Greek Bible, and Qumran. Collected Essays. Texts and Studies in Ancient Judaism, 121. Tübingen, 2008.

Tov 2022: Tov, E. Textual Criticism of the Hebrew Bible. Revised and Expanded Fourth Edition. Minneapolis, 2022.

Ziegler-Munnich 1999: Ziegler, J., O. Munnich (eds.), Susanna, Daniel, Bel et Draco (2nd ed.; *Septuaginta Vetus Testamentum Graecum* 16.2. Göttingen, 1999).

Алесандро Мария Бруни
професор, доктор
Неаполски университет „Ориентале“
Неапол, Италия

New Approaches to the Study of the Old Bulgarian Translations of the Old Testament

The present paper aims to foster new understanding and new approaches to the study of the Old Bulgarian translations of the Old Testament. Although over the last thirty years, Slavic Biblical philology has been enjoying a certain revival, it remains in a state of relative conceptual and methodological backwardness if compared to the ground-breaking achievements that have been made in Biblical scholarship since the Dead Sea Scrolls were discovered in 1947. This seems to have two main causes which are related one to another. First, Old Church

Slavonic translations continue to be studied on the oldest available manuscripts, rather than on an exhaustive and rigorous analysis of the entire tradition. The resulting shortage of critical editions and studies on textual history is therefore particularly conspicuous. Secondly, their philological inquiry has almost always remained detached from that of the Septuagint and of the Hebrew Bible with the consequence that models were not always correctly identified, and the text-critical value has not been properly assessed. Rethinking research strategies in Slavic philology is logically required in order to guarantee a methodological alignment with research undertaken in Biblical Studies. This implies, on the one hand, a focus on issues surrounding the matter of textual transmission as well as on producing reliable critical editions. On the other hand, the investigation should be put in the broader context of the textual history and the textual criticism of their originals as well as of other secondary versions of the Hebrew Bible. Such an integrate approach allows opening up fascinating new research perspectives, thereby showing the relevance of the Old Bulgarian Old Testament for investigating textual stages and variant literary editions not attested in the surviving Greek tradition.

Alessandro Maria Bruni
Professor, PhD
University of Naples "L'Orientale"
Naples, Italy